

27. Wörterbuch, VEB Verlag Enzyklopädie Leipzig, 1962. – 720 s.
 28. Wörterbuch der Rechts- und Wirtschaftssprache, Dr. Gvula Décsi, Dr. Sándor Karcsay (Словарь юридических и экономических терминов / под ред. д-ра Д. Дечи, д-ра

Ш. Карчай). – Teil II Deutsch-Russisch (Том II немецко-русский). – Akadémiai Kiadó, Budapest. С. Н. Beek'sche Verlagsbuchhandlung München. – 1985. – 725 s.

V. Shyshkin

CONCERNING THE ISSUE OF ADEQUATE UNDERSTANDING OF THE MEANING OF LEGAL TERMS

The author of the article focuses on the adequate understanding of legal terms based on his opinion that some of these terms, especially those that are being systematically used in the Ukrainian legal practice and academic research, are understood (perceived) in contradiction to their philosophical-target connotation and the objective with which these terms had been implemented into the linguistic-connotation domain. The author also analyses certain legal constructions and compares them in their connotation and use in other languages.

Keywords: connotational meaning of legal terms, adequate understanding of the meaning of legal terms, rule of law as a measure of justice, value-oriented activity of the courts, juridical-targeted differences of the verbs “appoint” and “elect”.

Матеріал надійшов 20.04.2013

УДК 340.113

Артикуца Н. В.

НАЙДАВНІШІ ТЕРМІНИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА: ЕТИМОЛОГІЧНІ РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА СЕМАНТИЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

З вивчення найдавніших термінів права, що репрезентують ключові концепти слов'янської правової культури, має розпочинатися фронтальна історична реконструкція терміносистеми українського права. Спостереження над етимологічними, семантичними та функціональними параметрами таких термінів дає змогу виявити типові для становлення терміносистеми права явища і процеси, поглибити уявлення про історичний зміст та еволюцію правових понять.

Ключові слова: термінологія права, історичне термінознавство, правові поняття, найдавніші терміни права, етимологія, семантика терміна, полісемія, термінологізація, давні юридичні формули, синонімія термінологічних одиниць.

Орієнтація правничого мовлення на ресурси національної мови обумовлює необхідність розроблення, унормування та удосконалення термінології сучасного українського права з урахуванням її генезису, історії, сучасного стану і перспектив розвитку.

Без знання історії становлення й формування юридичного словника в контексті розвитку

правових явищ і процесів, природи питомої і чужомовної юридичної лексики, закономірностей і специфіки національного термінотворення неможливо правильно вирішувати проблеми упорядкування української юридичної термінології, надавати рекомендації щодо кодифікації термінів.

Стрижень сучасного юридичного словника української мови становлять найдавніші питомі

терміни права, які протягом тривалого соціокультурного розвитку сформували ключові правові концепти, систему правових уявлень і понять, зафіксовані у свідомості народу та писемних джерелах.

Історична реконструкція розвитку терміносистеми українського права має розпочинатись із ретроспективного вивчення цих прадавніх «термінологічних реліктів», базових за соціально-правовим змістом, тривалою історією розвитку й словотвірною продуктивністю, адже на їхній основі утворилися розгалужені словотвірні гнізда похідних термінів і термінологічних словосполучень, що утворюють своєрідний поняттєво-термінологічний каркас терміносистеми права в цілому.

Незважаючи на те, що в процесі еволюції давньої термінологічної лексики права під впливом екстралінгвістичних та внутрішньомовних факторів відбуваються постійні зміни й трансформації, що позначаються на рівні семантики, парадигматичних і синтагматичних зв'язків слів тощо, деякі основні, фундаментальні, базові поняття у праві зберігаються. Наповнені новим змістом, вони репрезентовані у терміносистемі сучасного українського права.

Для істориків права, істориків мови, термінологів і лексикографів діахронічні дослідження окремих термінів або їх груп допомагають з'ясувати історію виникнення та розвиток правових явищ і понять, способи їхньої номінації, напрями еволюції, процеси становлення і перетворення на сучасні правові категорії та інститути. Такі спостереження також допомагають виявити специфічні процеси термінологізації, що супроводжують розвиток спеціального правового знання на рівні терміносистем, виявити певні загальні закономірності через аналіз зафіксованих у давніх писемних джерелах фактів. Вивчення ключових концептів давнього права цікаве не лише в гносеологічному плані, воно має і соціокультурне значення.

Основне питоме ядро термінологічної системи права української мови становлять термінологічні одиниці, утворені на базі праслов'янських та загальнослов'янських лексичних основ (деякі з них походять від індоєвропейських коренів): *danь, *darъ, *darovati, *dati (*davati), *davъль < davě, *dobrъ, *dъbati, *dъžati, *golva, *gospodь, *grivъna, *gromada (*gramada), *istь (*istъjь), *javъ, *kara, *karati, *kazati, *kazнь, *kopa, *kormola, *katora, *krajь, *krivъ, *krivъda, *kry (*krъvъ), *ljudь (*ljudъje), *medja, *mъlva, *mogti, *mъlviti, *pravъ, *pravъda, *prisęgati, *pъrěti, *ręditi, *rędъ, *rękti, *rodъ, *sęgati (*sęgti), *spereti,

*sporъ, *stati (*stojati), *storna, *suditi, *sudъ, *svara, *svoboda, *svobodь, *tegja, *tegti (*tegati), *ustaviti, *ustavъ, *vędati, *velěti, *vesti < *vedti, *viděti, *vina, *vira < *virъ, *volděti, *voldti, *voldtь, *voliti, *volja, *vorgъ, *zakonъ, *zamogti, *zapovędati, *zъvati та ін.

Кожне з наведених слів заслуговує на самостійне історико-етимологічне дослідження, оскільки має свою неповторну й тривалу історію розвитку, у якій віддзеркалюються процеси: мовної номінації (вербалізації) тих чи інших правових уявлень і понять у свідомості народу; формування внутрішнього змісту поняття; появи, диференціації та втрати лексичних значень; спеціалізації (термінологізації) слова; функціонування слова (синтагматика) та його системні зв'язки з іншими словами (парадигматика).

Звернення до давніх рукописних правових текстів, необхідність правильного розуміння й тлумачення норм права, закріплених у різних актових джерелах, зумовили пильну увагу істориків, істориків права, джерелознавців до проблем текстуального аналізу давніх писемних пам'яток. Підтвердженням цього слугують численні праці класиків історичної та історико-правової науки, зокрема таких відомих учених: В. Антонович, М. Аркас, Д. Багалій, Д. Бантиш-Каменський, С. Борисенко, М. Василенко, М. Владимирський-Буданов, А. Генсьорський, Я. Головацький, О. Гонсіоровський, М. Довнар-Запольський, О. Кістяківський, А. Лазаревський, А. Лаппо-Данилевський, Р. Лашенко, О. Левицький, Ф. Леонтович, В. Модзалевський, П. Мрочек-Дроздовський, М. Слабченко, Ф. Тарановський, Д. Яворницький та ін.

Досліджуючи сторінки історії давньоруського, староукраїнського, старобілоруського та староруського права, становлення і розвиток правових понять із найдавніших писемних фіксацій до більш пізніх періодів, учені працюють над історичною реконструкцією внутрішнього змісту термінів, роз'ясненням специфіки давніх правових інституцій, вибудовують систему правових понять для кожного історичного періоду. Їхні спостереження над текстами давніх пам'яток права, коментарі до них, тлумачення окремих термінів закладають основу для історичного юридичного термінознавства та історичної лексикографії.

Зібрані примітки, коментарі, зауваження до термінів систематизуються як у спеціальних «лексиконах» до окремих пам'яток права, так і словниках давньої правової лексики різних періодів розвитку права. Цінний матеріал для

вивчення давньої правової лексики, реконструкції терміносистеми вітчизняного права, порівняльно-правових досліджень становлять лексикографічні розробки В. Войткевич-Павловича, Н. Горбачевського, Я. Гурлянд, П. Житецького, Д. Іловайського, А. Кримського, К. Левицького, Є. Тимченка, І. Черкаського, П. Чубинського, К. Шейковського та ін.

З розвитком мовознавства мова права, юридична термінологія і фразеологія стають об'єктом спеціальних лінгвістичних досліджень: етимологічних, семасіологічних, граматико-стилістичних тощо. Розробляються спеціальні наукові методи історико-етимологічної реконструкції, які дають змогу відтворити первісну форму і значення слів, простежити шляхи їхньої семантичної еволюції в ретроспективі. Така реконструкція, здійснювана в широкому історичному контексті, є результатом синтезу знань із різних галузей людської діяльності. Для термінів права це поєднання історичного контексту, політично-правових реалій та їхніх змін, контекстуально-правовий аналіз тощо.

В етимологічних словниках слов'янських мов та історико-етимологічних словниках національних мов слов'янського ареалу представлені дані щодо походження слів, у них реконструйовані найдавніші пласти лексики, спільні для слов'янських мов лексичні основи. Ось чому, вивчаючи питання про походження тих чи інших правових понять, необхідно звертатись до етимологічних даних у відповідних словниках. Етимологічні реконструкції найдавніших термінів, що належать до праслов'янського лексичного фонду, вміщені в унікальному «Етимологічному словнику слов'янських мов. Праслов'янський лексичний фонд» за редакцією О. М. Трубачова [1] та в інших етимологічних та історичних словниках слов'янських мов (автори – E. Berneker, A. Bruckner, T. Czacki, J. Holub, V. Jagic, F. Koresny, T. Lehr-Splawinski, S. Linde, St. Muller, V. Machek, W. Maciejowski, A. Meillet, F. Miklosich, F. Slawski, Б. Ларін, О. Мельничук, В. Русанівський, М. Фасмер, П. Черних, М. Шанський та ін.).

Історія розвитку термінологічної лексики права давно привертає увагу мовознавців, істориків мови, термінологів і лексикографів як в Україні, так і за її межами.

Серед мовознавців-славістів та дослідників давньоруської лексики, які впорядковували та видавали давні писемні пам'ятки права, назвемо імена Е. Карського, С. Обнорського, Б. Грекова, Б. Ларіна, М. Брицина, В. Іванова, В. Топорова, Є. Верещагіна, О. Соболевського, Ф. Філіна, П. Черних, О. Шахматова, І. Ягіча. Особливу увагу ці вчені приділили найдавнішим пам'яткам:

«Руській правді», договорам руських із греками, князівським уставам тощо. Як об'єкт спеціальних етимологічних і порівняльно-історичних лінгвістичних досліджень лексика права виступає у працях зарубіжних мовознавців: Є. Верещагіна, В. Дерягіна, В. Сташайтене, Л. Судавичене, Б. Унбегауна та ін.

Значимо, що у ХХ столітті в українському мовознавстві активізуються діахронічні дослідження суспільно-правової, адміністративно-правової та судової лексики. Протягом другої половини минулого століття ця проблематика висвітлюється в різних аспектах у працях таких видатних учених, як: М. Брицин, О. Брицина, В. Горобець, Д. Гринчишин, У. Єдлінська, В. Карпова, І. Керницький, В. Коломієць, Л. Коломієць, Р. Керста, В. Німчук, Я. Падох, А. Пашук, В. Півторак, В. Передрієнко, В. Полек, Л. Полюга, Т. Панько, Б. Стецюк, О. Сербенська, О. Ткаченко, А. Ткач, Ф. Ткач, В. Туркін, М. Худаш, Т. Харитонова, А. Шиловський, Г. Яворська та ін.

Найвагоміше фронтальне історико-етимологічне дослідження юридичної лексики у східнослов'янській писемності до ХV століття здійснив М. Брицин [2; 3]. Донині не зроблено дисертаційного або монографічного дослідження такого масштабу ні в українському мовознавстві, ні в українському правознавстві. А його наукове есе про давній термін вира досі залишається неперевершеним зразком історико-етимологічної реконструкції одного з найзагадковіших термінів права Київської Русі [4]. Пізніші етапи розвитку української юридичної термінології висвітлювали у своїх працях О. Сербенська, Б. Стецюк, М. Вербенец, Н. Трач та ін.

Незважаючи на проведені дослідження, цілісне і системне вивчення історії формування термінології українського права у вітчизняній науці ще далеке від завершення. Досі не реконструйований у повному обсязі юридичний словник попередніх епох, залишаються недостатньо вивченими в історичному аспекті семантика термінів, їхні синтагматичні і парадигматичні зв'язки, системні відносини тощо. Ускладнює цю роботу і відсутність в українській лексикографії академічних історичних словників, які б хронологічно охоплювали всі періоди розвитку української мови.

Об'єктом нашого дослідження обрано ключові концепти давнього українського права: правда, право, суд, закон, які завдяки своїм багатим семантичним ресурсам та дериваційним можливостям збагатили сучасну терміносистему права. Матеріалом для аналізу і спостережень слугували тексти давніх актів, лексикографічні

розробки та вміщений у словниках ілюстративний матеріал.

Давні терміни «правда» і «право» є похідними від праслов'янського кореня *ргавь, який, своєю чергою, виникло з *ргѡ-vos від *ргѡ-, наявного в префіксі рга-, спорідненого з лат. *probus* (**pro-bhuos*) «добрий, чесний, порядний», давньоіндійське *grabhus* має значення «видатний, який перевершує за силою», давньоанглійське *fram* «сильний, діяльний, сміливий», давньоісландське *framr* «той, що стоїть спереду; який прямує уперед» [5, т. IV, с. 551; 6, т. III, с. 352]. Етимологічна версія чеського лінгвіста В. Махека, який трактує *ргавь як результат контамінації *ргѣтъ «прямий» та *огv(ьпъ) «рівний» [7, с. 391], цікава, проте не є достатньо обґрунтованою. Найбільш прийнятною є думка про те, що праслов'янське слово *правьда утворено від *ргавь «істинний, правий, справедливий» за допомогою суфікса *-ьда*, а слово «право» виникло на базі форми середнього роду короткої форми прикметника «правь».

Термін «суд» не має загальноприйнятої етимології. Деякі дослідники пов'язують його з основою праслов'янського *sěditi «сісти» (Ж. Варбот, Р. Брандт). Чеський етимолог В. Махек виводить етимологію від індоєвропейського *kend(h)- «судити, засідати» [7, с. 568]. Проте більшість етимологів схиляється до думки, що праслов'янське *sudъ є похідним від індоєвропейського *somdhos «спільний розгляд, спільне судження, примирення», давніше «складене, зібране», утвореного за допомогою складання префікса *som (> праслов'янське *su «су-» означає «спільно») та індоєвропейської основи *dh(ē)- (*dhə-/dhō -) «класти, ставити; робити, чинити; говорити» (> праслов'янське дієслово *dēti «класти», укр. діти). Генетично ототожнюється з давньоірландським *cond* «суд», *cuind* «суддя», кельтським *kondi [5, т. V, с. 467; 6, т. III, с. 794; 8, с. 431].

Праслов'янське слово «закон» первісно означало «початок; початкове рішення» (можливо, «обмеження»), пов'язане з *začęnti (<*zaken-) «почати», *копъ «край (початок, кінець)» [5, т. 2, с. 227]. Зважаючи на те, що праслов'янське слово *конъ було багатозначним: це і «край, межа, границя», «початок», «кінець», Н. Шанський, В. Іванов та Т. Шанська вважають, що первісне значення терміна «закон», «те, що знаходиться за межею, що було з самого початку» [8, с. 154]. В. Махек висуває гіпотезу про можливість утворення слова «закон» від дієслова *zakonati*, що означало «розпорядитись, постановити», подібно як чеське *zakaz* – «заборона» від

zakazati – «заборонити» [7, с. 581]. Е. Бернекер і О. Брюкнер вказують, що вже в праслов'янській мові закон вживався у значенні «право», тобто «те, що було за кону» (від початку) [9, т. 1, с. 560–561; 10, с. 643–644]. Австрійський та словенський мовознавець Ф. Миклошич, один з основоположників порівняльно-історичного вивчення лексики слов'янських мов, висловив думку про те, що слово «закон» запозичили від слов'ян сусідні народи: литовці, хозари, печеніги, албанці і греки [11, с. 115]. Е. Бернекер і О. Брюкнер цю гіпотезу підтримали.

Тексти найдавніших писемних пам'яток свідчать про те, що в добу Київської Русі слова «правьда», «право», «судъ», «закон» були багатозначними і передавали складні абстрактні поняття різних галузей суспільного життя (моральності, етики, правової діяльності, релігії). Історичні лінгвістичні словники різних періодів [13–16 та ін.] фіксують загальноживані та спеціальні значення слів, серед останніх – і власне правові значення.

Репрезентуючи семантику слів у той чи інший хронологічний період на широкому актовому матеріалі, історичні словники дають дослідникові безцінний матеріал для вивчення семантичної еволюції слів, визначення правового змісту термінів, диференціації в семантичній структурі окремих лексико-семантичних варіантів слів та відтінків значень. Порівняльно-історичний аналіз семантики, сполучуваності, функціонування термінів допомагає виявити їхні спільні й відмінні ознаки на поняттєвому і мовному рівнях, співвідношення понять та їхніх термінологічних позначень. Якщо різні термінологічні одиниці застосовуються на позначення одного правового поняття (явища, предмета, процесу, суб'єкта тощо), це свідчить про дублетність і синонімію в термінології, а якщо одна номінація слугує на позначення декількох різних понять, маємо полісемію (багатозначність).

На цю особливість давніх текстів звертав увагу дослідників відомий славист, історик мови Б. Ларін. У «Проекті давньоруського словника» вчений наголошував, що розроблення семантики слова доби феодалізму вимагає великої обережності, критицизму й широкої історичної підготовки. Полісемантичність слів у цю добу більш звичайна, ніж у сучасну: одному багатозначному слову XV–XVII ст. у нас відповідає кілька слів [17, с. 52]. Підтверджують це і наші спостереження над обраними для аналізу лексемами.

Так, слово «правьда» реалізувало в давніх текстах значення: «правда, істина», «справедливість», «доброчинство, добрі справи, праведність», «пработа», «добре ім'я», «чесність»,

«обітниця, обіцянка», «присяга», «веління, заповідь», «постанова, правило», «звід правил, закони», «договір, умови договору», «право», «права», «визнання прав», «виправдання», «суд, право суду», «судові витрати», «сплата за виклик свідка», «свідок», «підтвердження, доказ» [12, т. 2, ч. 2, ст. 1355–1360]; «правдиві, справедливі слова, промови», «правота, відсутність вини», «правдивість, чесність», «суд, судове випробування», «справи, важливі обставини, запитання» [15, т. 18, с. 96–99]; «істина, правда», «справедливість», «праведність, чесність», «присяга», «договір, умови договору», «судове рішення» [14, т. 2, с. 219].

Лексема право, за даними історичних словників, уживалась у таких значеннях: «свобода дій, влада», «закони, право» [12, т. 2, ч. 2, ст. 1348]; «юрисдикція, право суду», «зобов'язання», «присяга» [15, т. 18, с. 115]; «надана законами держави воля, свобода, змога діяти, здійснювати щось, розпоряджатись чимсь»), «правомочність» [14, т. 2, с. 220]; «право, закон», «суд, тяжба, процес» [16, кн. 2, с. 206].

Слово «суд» у писемних пам'ятках періоду Київської Русі має як загальноживані, так і спеціально-правові значення: «судження, міркування», «суд, розгляд справи, дізнання вини», «судові порядки», «судова справа, тяжба», «вирок», «постанова, ухвала», «закон, устав», «право суду», «справи, що підлягають певному суду», «підпорядкування суду», «судова пеня», «осуд, кара, покарання», «смерть» [12, т. 3, ч. 1, ст. 603–607]. Зазначимо, що у пам'ятках давньоруської мови значення «орган правосуддя» не відбите.

Проте воно зафіксоване у «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.», де лексема *судъ* (*судь*, *sud*) репрезентована у такій системі спеціальних правових значень: «судовий розгляд справи», «судове засідання», «судовий вирок», «орган правосуддя», «судді», «будинок, в якому міститься орган правосуддя», «справа, що підлягала судовому розглядові», «судочинство» [14, т. 2, с. 399–400].

Знаходимо цей варіант значення у словнику Памви Беринди (XVII ст.) – «Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе». У тлумаченні слів «судище», «судилище» наведено як синоніми ратуш, судъ всякій, трибуналь, мѣстце ку суженью [20, с. 124]. Це перша лексикографічна фіксація цього значення.

За нашими спостереженнями, термін «суд» у значенні «судовий орган» у староукраїнській мові починає вживатися набагато раніше, ніж у староруській мові. У «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.» ілюстративний матеріал до терміна «суд» із цим значенням датується 1322 та 1388

роками [14, т. 2, с. 400]. У староруській мові цього ж часу і майже до XVII ст. термін «суд» не був позначенням судового органу, оскільки з цією метою застосовувались інші назви судових установ (приказ, полата, изба, двор, губа та ін.).

У процесі термінологізації лексеми «суд» спостерігаємо такі поетапні зміни: спочатку на основі загальноживаного значення утворювалося спеціальне правове значення «судовий розгляд справи», потім шляхом метонімії від вихідного процесуального значення утворювалися похідні суміжні значення «судові порядки», «судові справи», «судова компетенція», «судовий вирок», «судове мито», «судді», «місце суду» тощо; згодом значення «судовий орган» як більш уживане посідає перше місце у семантичній структурі терміна. Цей процес відбувався в усіх східнослов'янських мовах.

Цікаві дані про зміни у частоті мовленнєвого використання значень цього терміна за період з XI до XX ст. наводить М. Д. Русинів: «Слово «суд»... у XX ст. у значенні «судовий процес» стало вживатися у 10 разів рідше, ніж в XI–XIV ст., до XV ст. не використовувалось у значенні «судовий орган», а в XX ст. стало застосовуватися у цьому значенні у 100 разів частіше, ніж у XI–XV століттях» [18, с. 113].

Є. Тимченко у «Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.» виокремлює лише три значення слова «суд»: «суд», «вирок», «судження, думка» [16, кн. 2, с. 376]. І хоча в цьому словнику не представлена вся актуальна на той час система значень цього слова в українській мові, усе ж зазначимо, що, дійсно, з часом спостерігаються спрощення семантичної структури терміна і зміни у розташуванні в ній окремих значень. Пояснюється це загальною тенденцією у розвитку терміносистем, пов'язаною із прагненням термінів до точності та однозначності. Функції ж утрачених значень починають виконувати інші терміни і словосполучення [детальніше про це див. статтю автора: 19, с. 20].

Лексема «закон» у давньоруській мові характеризувалася такою системою значень: 1) «закон, постанова верховної влади», 2) «звід моральних і обрядових правил певного релігійного вчення, віросповідання», 3) «закони природи» [13, т. 3, с. 317–319]. У «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.» за словом закон закріплено значення «закон, право» та «віра, вірування» [14, т. 1, с. 376]. Памва Беринда у своєму «Лексіконі» так пояснює слово **Законъ: право, заповідь або устава**. Також: **способ, обычай, правило** [20, с. 41].

Порівняльний аналіз семантики наведених вище давніх термінів права засвідчує: а) полісемію

слів; б) існування у їхній семантичній структурі поруч із загальноживаними спеціальних значень правової та інших сфер; в) утворення похідних значень на основі первісних або вихідних шляхом метонімічного чи метафоричного переносу; г) смислову дифузність (неможливість чітко диференціювати окремі значення та їх відтінки); ґ) збіг, перехресування і тотожність різних значеннєвих елементів їх семантичної структури, що спричинює таке явище, як синонімія і варіативність термінів.

Текстуальний аналіз опрацьованих пам'яток давньоруської та староукраїнської писемності підтверджує синонімізацію лексем «правда», «право», «суд», «закон» на рівні таких ЛСВ та відтінків значення, як-от: «право», «закон» (правда, право, судъ, закон), «право суду», «судовий розгляд, судовий процес», «правосуддя», «орган правосуддя», «судова колегія; судді» (*право, судъ*); «судове випробування», «правда, справедливість», «судове рішення», «судовий збір; мито, пеня» (правда, судъ) та ін.

Багаті й усталені синтагматичні зв'язки термінів «правда», «право», «суд», «закон» реалізувалися у численних усталених зворотах, термінологічних словосполученнях, різних за кількістю компонентів, лексико-морфологічним складом і граматичними моделями.

Так, термін «правда» у давніх писемних текстах можна побачити в таких усталених формах і в такому типовому контексті: вь правду (вь правде) «за законом, згідно із законом», дати правду «дати суд», йти на правду «на суд», сь правдою «с правом суда», послатися на правду «послатися на свідка», взяти правду «виграти суд», погубити правду «програти суд», сь правдою «з визнанням прав», по Божьей правде «справедливо», безь правди «несправедливо», дати правду, правда дати, правдою оуказати «присягнути», старая правда «старий закон» та ін.

Термінологічні значення та їх відтінки реалізуються у низці усталених юридичних формул і словосполучень зі словом «право»: дати право, без права «незаконно», ис (сь) права «законно», ис правом «законним порядком», правом искати «переслідувати законом», выдати сь права «віддати за законом», держати оу прави, имати право, оповедати с права, лишити на праве, права жадати, на высшее право отозвать «подати до вищого органу правосуддя», стати на праве «стати на суді, судовому процесі», право дати (кому з ким) «учинити суд», в право вступити, право поити (с ким), къ праву приводити «порушити судову справу», къ правоу (на праве) стати (поставити)

«прийти до суду», стояти на (оу) праве, позвать (завзвать) къ правоу (на право), стратити право «втратити приналежність до даного правопорядку», право цесарское «римське право», право посполитое, волоськое право, земское право, руское право, холопское право та ін.

Давній термін «суд» документується у складі таких усталених юридичних формул: судъ имати (соудъ мати) «судитися», вести (привести) на соудъ, поставити на суде «віддати під суд», судити судъ «творити суд», сести на соуде «засідати в суді, вести судову справу», воздати суд та ін.

Лексема «закон» фіксується у складі словосполучень: оучинити законъ, стояти на законе, искати законом (сь законом), по старому закону, Божый закон, вьнешнии («світський») закон, роусьскый закон, градьскый закон, волоскы закон, греческий закон, рымский закон тощо.

Деякі з наведених вище моделей словосполучень збігаються або перетинаються. Порівняймо: оучинити законъ – оучинити правдоу – оучинити право – учитити судъ; поставити ку праву – поставити на суде; искати закономъ – правомъ искати – судомъ искати; правомъ судити – судомъ судити, имати право – судъ имати; дати право – дати правду – дати судъ; стояти на суде – стояти на праве, право судити – судъ судити – правити судъ і так далі.

Випадки взаємозаміни лексичних одиниць у однотипних контекстах, особливо у списках однієї пам'ятки, можуть слугувати підтвердженням семантичної близькості або й тотожності значень термінів і терміносполук, засвідчувати синонімічні відносини між ними. Проте кожен такий факт, кожне спостереження повинно дуже уважно вивчатися і ретельно перевірятися із залученням значної кількості актових текстів, лексикографічних і наукових джерел та робочих методів порівняльно-історичного аналізу.

Підсумовуючи, зазначимо, що на ранніх етапах становлення й розвитку терміносистеми права спостерігаються такі явища і процеси, як: 1) використання загальноживаних слів на позначення спеціальних понять (термінологізації сприяло застосування таких слів у повторюваних комунікативно-правових ситуаціях, наслідком чого стало усталення певних термінологічних словосполучень, юридичних формул, кліше); 2) полісемічність (розгалужена система лексичних значень, у тому числі спеціальних правових); 3) семантична дифузність (коли неможливо виокремити певне лексичне значення, чітко його диференціювати); 4) синонімія і дублетність термінологічних одиниць, різні

види варіативності (фонетична, морфемна, словотвірна, граматична, лексична, фразеологічна); 5) тавтологічні звороти тощо. Ці явища своїм корінням сягають у глибоку дописемну давнину. Спостереження над семантикою найдавніших термінів права та їх функціонуванням у пам'ятках писемності, перехресуванням і

взаємозамінюваністю, реалізацією у схожих контекстах і паралельних конструкціях допомагають виявити спільне і розбіжне у їхньому змісті, парадигматичних і синтагматичних зв'язках, а отже, краще зрозуміти природу й семантичну еволюцію правових понять, які ними позначаються.

Список літератури

1. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. – Вып. 1–34. – М.: Наука, 1974–2008.
2. Брицын М. А. Юридическая терминология в восточнославянской письменности до XV века : дис. ... докт. филол. наук / М. А. Брицын. – Каменец-Подольский, 1966. – Т. 1. – 411 с.; Т. 2. – 414 с.
3. Брицын М. А. Из истории восточнославянской лексики / М. А. Брицын. – К.: Наук. думка, 1965. – 160 с.
4. Брицын М. Я. Юридичний термін вира в давньоруській мові / М. Я. Брицын // Дослідження з лексикології та лексикографії. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 200–222.
5. Етимологічний словник української мови : в семи томах. – К.: Наукова думка, 1982–2012. – Т. 2. – К., 1985. – Т. 4. – К., 2003. – Т. 5. – К., 2006.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / перевод с нем. и доп. О. Н. Трубачева ; под ред. и с предисл. Б.А. Ларина / М. Фасмер. – 2-е изд., стер. – Т. I–IV. – М.: Прогресс, 1986–1987.
7. Machek V. Etymologický slovník jazyka českého / V. Machek. – Praha, 1968.
8. Шанский Н. М. Краткий этимологический словарь русского языка / Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Просвещение, 1971.
9. Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch / E. Berneker. – Bd. 1–2. Aufl. – Heidelberg, 1924.
10. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Krakow, 1927.
11. Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen / F. Miklosich. – Wien, 1886.
12. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – Т. 1–3. – М., 1989.
13. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10 т. / АН СССР. Ин-т рус. яз. ; гл. ред. Р. И. Аванесов. – Т. 1–7. – М.: Рус. яз., 1988–2004.
14. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2-х т. / Укл.: Д. Г. Гринчишин, У. Я. Єдлінська, В. Л. Карпова, І. М. Керницький, Л. М. Полога, Р. Й. Керста, М. Л. Худаш. – К.: Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
15. Словарь русского языка XI–XVII вв. – М.: Наука, 1975–2008. – Вып. 1–28.
16. Тимченко Є. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / упоряд. В. В. Німчук, Г. І. Лиса / Є. Тимченко. – Київ; Нью-Йорк, 2003. – Кн. 1–2.
17. Ларин Б. А. Проект древнерусского словаря / Б. А. Ларин. – М.; Л.: АН СССР, 1936.
18. Русинов Н. Д. О вероятностно-статистических закономерностях семантического использования слова в истории древнерусского и русского языков / Н. Д. Русинов // Всесоюзная конференция «Методология и методика историко-словарных исследований, историческое изучение славянских языков, славянской письменности и культуры»: (К 175-летию со дня рождения акад. И. И. Срезневского), 26–29 янв. 1988 г.: тез. докл. – Л., 1988. – С. 113–114.
19. Артикуца Н. В. До історії слова «суд» в українській мові / Н. В. Артикуца // Семантика мови і тексту : Тези V Міжнар. конференції (30 вересня – 2 жовтня 1996 р.) – Ч. 4. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 13–20.
20. Лексикон словеноросійський П. Беринди / підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961.

N. Artykutsa

ANCIENT TERMS OF UKRAINIAN LAW: ETYMOLOGICAL RECONSTRUCTIONS AND SEMANTIC OBSERVATIONS

From the study of ancient law terms that represent key concepts of Slavic legal culture must begin frontal historical reconstruction of Ukrainian terminological law. Observations on etymological, semantic and functional parameters of such terms gives the ability to reveal typical for law terms formation phenomena and processes, allows to deepen understanding of historical content and the evolution of legal concepts.

Keywords: law terminology, historical terminology, legal concepts, ancient law terms, etymology, term semantics, polysemy, terminologization, old legal formulas, synonymy of terminological units.

Матеріал надійшов 7.04.2013